

23. Ветров Р., Черненко А. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине. — Д., 1983. — С. 27.
24. Протоколы I съезда партии левых социалистов-революционеров (интернационалистов). — М., 1918. — С. 6, 13, 14.
25. Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционизма к контрреволюции. — М., 1975. — С. 175–176.
26. Большевицкие организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской революции (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.): Сб. док. и матер. — К., 1962. — С. 7–9.

В. Ю. Пилипенко, А. О. Стьопін

Одеська національна академія зв'язку ім. О. С. Попова
Одеська державна музична академія ім. А. В. Нежданової

ІСТОРИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ

Актуальність даної проблеми визначається, по-перше, тим, що політична еліта відіграє дуже важливу роль в житті суспільства. Процес його самоорганізації здійснюється в основному саме через діяльність провідної верстви, яка готує адекватну відповідь на кожний “виклик” історії, забезпечує успішний розвиток суспільства або, навпаки, через певні причини виявляється нездатною це зробити. По-друге, особливість історичної картини полягає ще в тому, що український народ, який через бездержавність і пригнічення неодноразово втрачав свою еліту, знову і знову відроджував її на нових етапах розвитку.

В цілому обрана проблема вивчена ще недостатньо, хоча, починаючи ще з часів античних філософів (Платон, Арістотель) факт існування привілейованих прошарків суспільства визнавався як основний у здійсненні керівних функцій щодо розвитку культури, науки, політики. Критеріями, за якими визначалась елітність індивіда в наступні періоди — середньовіччя, доба Відродження, Новий час, найчастіше виступали індивідуальні особливості людини, а їх оцінка змінювалася разом з морально-етичними поглядами на кожному конкретному етапі історичного розвитку.

Появу елітистських концепцій — “теорії еліт” — як самостійного напрямку в соціально-політичній та філософській думці на початку ХХ ст. пов'язують з іменами Р. Міхельса, Г. Моски, В. Паретто. На жаль, і в наші дні існує проблема невизначеності єдиних критеріїв

поняття “еліта”, в сучасних дослідженнях більше уваги приділяється її розмаїттю — політичній, культурній, науковій, менеджерській еліті [1, 26].

Соціально-філософська дискусія щодо питання, кого ж відносити до “кращих” (еліти) протягом тривалого часу ведеться й в Україні. Втім певні традиції і підходи до її дослідження визначилися вже багато років тому. На думку А. Бичко та І. Бичко вихідною точкою світогляду українських гуманістів стає ствердження гідності особи, її волі, ідеалів соціальної справедливості [2, 38]. Відповідно, умовами елітного виокремлення стають такі особистісні риси індивіда, як гідність, талант, розумові здібності й особисті чесноти (С. Оріховський, П. Русин), що протиставляються спадкоємній “шляхетності”.

Чимало уваги аналізу діяльності провідної верстви суспільства приділяли українські вчені М. Грушевський, В. Липинський, І. Лисяк-Рудницький, Д. Донцов та ін. Наприклад, В. Липинський навіть розробив концепцію “національної аристократії”, тобто “провідної, правлячої верстви”, “найкращих” людей нації. Він обґрунтував необхідність існування еліти відповідно до потреб національного відродження і вважав, що ні етнографічна маса людей, ні окрема територія та мова не створять нації автоматично. Щоб вона сформувалася, потрібна активна група людей, яка здатна лідирувати в розвитку та пропагуванні сутнісних для нації політичних, державних і культурних цінностей, бути носієм національної інтеграційної ідеї. Вчений спеціально наголошував про необхідність морального авторитету еліти, її постійного оновлення і тісного зв’язку з масами [3, 445].

За радянських часів проблема еліт не вивчалася з ідеологічних міркувань і тільки починаючи з 1990-х років вона стає предметом постійної уваги та наукового аналізу з боку авторитетних українських авторів, у тому числі В. Бебика, М. Михальченка, Б. Кухти, О. Пахарева, М. Томенка та ін. [4]. Названою проблематикою також опікується група вчених, що гуртується навколо редакції наукового журналу “Політична думка”, зокрема В. Полохало, О. Дергачов, А. Федоров та ін., які досліджують питання української “посткомуністичної” еліти. Вагомий внесок у теорію політичної еліти зробили харківські політологи Л. Манжуловська, О. Куценко, О. Халецька та інші, які вивчають джерела поповнення провідної верстви, засоби її формування, впливи на розвиток суспільства.

Процес формування і розвитку української еліти має низку важливих особливостей, які не можна збагнути без екскурсів у минуле. Тому автори даної розвідки поставили собі за мету розглянути в історичному аспекті цикли піднесення й занепаду еліт, зміни самих типів української еліти, а також відповісти на болісне питання, чому українська політична еліта так часто не виправдовувала сподівань власного народу і навіть тепер, після пасіонарних “помаранчевих” подій, поки що не зуміла забезпечити вихід країни на якісно новий рівень розвитку. Засвоєння історичних уроків конче необхідне для подальшого розвитку незалежної України.

Справа в тому, що за роки своєї історії український народ в силу об’єктивних обставин, а насамперед, надмірного зовнішнього тиску і пригнічення, неодноразово втрачав свою національну культурно-політичну еліту. Вона поглиналась сусідніми імперіями і таким чином переживала періоди свого падіння. Вперше це відбулося за часів перебування українських земель у складі Речі Посполитої, яка була утворена в 1569 р. В умовах національного пригнічення і утисків українська шляхта, діячі культури і релігії, щоб зберегти свої громадянські права, маєтки і привілеї, змушені були переходити на позиції пануючої нації, засвоювати польську мову і культуру. В результаті український народ залишався без своєї провідної верстви, зазнавав порогресуючої втрати національних традицій.

Подальше піднесення українського руху, розгортання національно-визвольної боротьби, виступи селян і козацтва, що особливо активізувалися в першій половині XVII ст., сприяли формуванню нової, козацької політичної еліти. Серед її видатних представників варто назвати, насамперед, гетьмана Б. Хмельницького та його багатьох прибічників, які очолили Визвольну війну козацтва і сприяли відновленню української національної державності. Для розвитку Гетьманщини та її культури, поширення національної самосвідомості українців чимало зробили кращі представники нової козацької еліти — гетьмани І. Мазепа, П. Полуботок, Д. Апостол, К. Розумовський, діячі культури П. Могила, Г. Сковорода та ін. Особливість процесу їх діяльності полягала в тому, що він проходив в умовах існування автономної української державності, досить широкої козацької демократії і виборності представників влади. Гетьман, генеральна старшина та отамани обиралися на традиційних козацьких радах. Розвивалась

українська культура, освіта, традиції, існував козацький “присуд” — все це свідчило про відновлення власної нової провідної верстви суспільства і козацтва в цілому як воєнно-політичної сили. Втім названі позитивні тенденції закріпилися не надовго.

Перебуваючи у складі Російської імперії, український народ вдруге втрачає свою національну еліту. Поступове обмеження автономії Козацької держави аж до її повної ліквідації і посилення національного гноблення призвело до руйнування патріотичних традицій української еліти. Її представники були рекрутовані на службу імперії і змушені були підкоритися центральній владі, змінити свої погляди і політичні орієнтації, служити новим господарям. Втім український вчений П. Толочко і деякі інші автори вказують, що втрата української еліти цього разу не була повною. Так чи інакше, але вже у ХІХ столітті починається поступове відродження нації і самовіддана діяльність її кращих представників, серед яких одним з перших цілком заслужено називають великого українського поета і полум'яного патріота Т. Шевченка. У національному відродженні бере участь ціла плеяда українських видатних громадських і культурних діячів, вчених, поетів, письменників, композиторів, у тому числі М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Котляревський, І. Франко, Леся Українка, М. Лисенко та багато інших.

Активна творча діяльність нової еліти тривала протягом усієї доби українського національно-культурного відродження. Одним з найвищих його злетів можна вважати Українську національно-демократичну революцію 1917–1920 рр., яку очолили представники вже нової генерації української культурно-політичної еліти — М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін. Вони здійснили чергову важливу спробу створити незалежну українську державу. На жаль, керівникам не вистачило, мабуть, досвіду і рішучості, а пригнобленому українському народові — відповідного рівня самосвідомості і відчуття власної гідності, щоб довести цю справу до звитяжного кінця і відстояти свою державність.

У таких умовах після утвердження радянської влади відбувається вже третя втрата української еліти. Розпочалося все з того, що насильницький, з використанням військових походів червоноармійців тиск на Україну під час революції призвів до руйнування ще слабких засад демократичного устрою. За підтримкою Москви до влади

прийшли номенклатурні кадри партійних висуванців і слухняних чиновників, які часто-густо були дуже далекі від української політичної культури та її демократичних традицій. Своєю нерозумною і утопічною політикою, яка була повністю підкорена імперським інтересам і проведенню соціальних експериментів, вони штовхнули суспільство до найтяжчих випробувань, масових політичних репресій і голодоморів, поставили на межу знищення весь український народ та його культуру. За таких умов існування жорсткого тоталітарного режиму просто не було місця для формування і діяльності української національно-патріотичної еліти.

Можна говорити лише про виникнення в Україні певного прошарку партійних і державних чиновників, що віддано служили своїм начальникам з центру і сприяли збереженню тоталітарного репресивного режиму, забезпечуючи таким чином задоволення своїх особистих, суто корисливих інтересів. Подібна номенклатурна псевдоеліта десятиліттями існувала без усвідомлення своєї самоідентичності, з тавром другосортності і блакитною мрією переїхати до Москви. До питань розвитку національної культури і державності вона залишалася досить байдужою. Спроба представників національно-патріотичних сил продовжити процес українського відродження закінчилася трагічно: на початку 1930-х рр. “українізація” була брутально заборонена, сталінська влада влаштувала в Україні голодомор, заподіяла масові політичні репресії, трагічним символом яких стало “розстріляне українське відродження”. В цей скрутний час якщо і залишалися окремі представники справжньої української еліти, то вони були позбавлені будь-якої можливості діяти й активно служити своєму народові, зазнавши фізичних і моральних тортур у радянських таборах і в’язницях. А деякі з них, у тому числі М. Хвильовий і М. Скрипник, на знак протесту покінчили життя самогубством.

Здавалося, що українці вже назавжди втратили свою провідну верству. Але подальші події покликали до життя, до активної діяльності нових патріотів. З початком Другої світової війни найбільш свідомі і сміливі представники нової української еліти проголосили у Львові незалежність України і розпочали новий етап національно-визвольної боротьби проти всіх поневолювачів, яка тривала понад десятиліття. Втім сили були нерівні, сталінська влада дуже суворо розправилася з непокірними вояками ОУН-УПА. Проти патріотів

були застосовані всі можливості великої імперської держави: не тільки багатотисячні частини озброєних енкаведистів, але й спеціальні операції. Ідеологічна обробка населення була настільки всеохоплюючою і активною, що деякі представники старшого покоління і досі не можуть позбутися втовкмачених тоді в їх свідомість міфів про “злодіїв-бандерівців” і збагнути просту, але важливу істину про право кожної людини і спільноти на свободу.

Разом з тим об’єктивну загальносвітову тенденцію суспільного розвитку, яка визначалася прагненням до демократії, свободи і незалежності народів, навіть на території колишньої тоталітарної держави зупинити вже було неможливо. На наступному її етапі, що розпочався з 60-х рр. минулого століття, вже беруть участь кращі представники нової генерації української культурно-політичної еліти — так звані “шістдесятники”. До складу політичної опозиції, яка мала підтримку і співчуття з боку широких верств населення, входили самовіддані патріоти, справжні герої національно-визвольного руху, серед яких були В. Чорновіл, Л. Лук’яненко, Л. Костенко, В. Стус, В. Симоненко, І. Дзюба та багато інших. Їх вагомий внесок у формування національної самосвідомості, пробудження честі і гідності людини переоцінити просто неможливо.

З кінця 1980-х рр. в Україні починається нова хвиля українського визвольного руху, яка покликала до активної боротьби нові сили національно-патріотичної еліти. Вона формувалася переважно в середовищі україномовної інтелігенції та вчорашніх дисидентів, її основними цінностями були ідеї незалежності України, критика імперського компартійно-номенклатурного режиму і вимоги проведення соціально-економічних реформ на демократичній основі. Саме українські письменники, поети і журналісти, які згуртувалися навколо свого друкованого органу — газети “Літературна Україна”, почали новий етап самоорганізації українського народу, пов’язаний з його боротьбою за відродження національної культури і відновлення державності. Отже, прискорене формування нової еліти відбувалось під впливом динамічних і докорінних соціально-політичних змін, так званого “параду суверенітетів”, що відбувся практично в усіх республіках.

На чолі Народного Руху України, який стояв біля витоків нових революційних перетворень і мав найвищий авторитет серед населення, стояли такі відомі особистості, як І. Драч, В. Чорновіл, Л. Лук’я-

ненко та ін. Високий авторитет і повагу народу вони заслужили своєю подвижницькою діяльністю на захист національно-демократичних ідеалів та високою стійкістю під час жорсткого переслідування з боку влади. Наприклад, популярність непримиренного Л. Лук'яненка визначалася його відданістю ідеї незалежності України, за що він був засуджений владою до смертної кари (згодом була відмінена) і 25 років провів у в'язницях. Полум'яний борець за свободу В. Чорновіл був безкомпромісним трибуном і справжнім захисником інтересів свого народу. На жаль, у 1999 р. він загинув в автомобільній катастрофі за не з'ясованих до кінця обставин.

Однією з принципово важливих подій у процесі формування нової політичної еліти було проведення в 1990 р. перших за багато десятиліть альтернативних виборів до Верховної Ради України. На жаль, більшість її нового складу становили ще представники вчорашньої партноменклатури, однак було вже і чимало посланців від національно-демократичних сил, які спочатку відігравали ключову роль у визначенні напрямків діяльності законодавчого органу. Президентом України було обрано Л. Кравчука, який за радянські часи був одним з провідних партійних лідерів республіки.

Демократичні національно-патріотичні сили в Україні з відомих причин були ще дуже слабкі, тому в керівних органах, в тому числі виконавчих, продовжували домінувати представники старої номенклатури. На жаль, більшість з них були просто нездатні стати гідними провідниками нації, нести відповідальність за її долю і часто-густо їх діяльність обмежувалась тільки кар'єрними прагненнями, задоволенням суто особистих інтересів.

Серед політологів в той час були різні погляди на характер та особливості сучасної української еліти. Деякі з них, наприклад Д. Видрін і Д. Табачник, слушно стверджували, що після проголошення своєї незалежності Україна опинилася в становищі держави без власної політичної еліти, владний конгломерат з колишніх партійних функціонерів і політичних дисидентів вони вважали “пределітою”, а перший склад політичного керівництва країни — “вербальними лідерами”. Науковці робили висновок про те, що у нас ще не сформувався типовий представник західної інтегративної еліти, у якого саме політичні якості будуть нівелювати особливості колишньої, дополітичної професії [5, 24–32]. В сучасних постмайданових умовах зга-

дані висновки можна вважати не тільки сміливими, але і по-справжньому науковими і переконливими.

Про справедливість висловлених науковцями постулатів свідчили результати соціологічних опитувань, які проводив Інститут соціології. На запитання “Чи відбулася зміна правлячої еліти в Україні після проголошення незалежності?” тільки 8 % респондентів відповіли, що вона цілком змінилася; 40 % погодилися з тим, що вона змінилася частково, а 34 % вважали, що в правлячій еліті залишаються ті ж самі люди, які були до проголошення незалежності. Навіть представники тодішньої влади визнавали, що “ми мало просунулися у справі формування своєї національної, дійсно політично вагомий і відповідальної еліти” [6, 89]. На думку О. Гладкого, політичний істеблїшмент України можна було вважати тільки правлячим класом, а не елітою в широкому розумінні цього слова. Цей прошарок не мав навіть половини ознак справжньої еліти і, що небезпечніше всього, був відірваний від потреб суспільства і продовжував дистанціюватися від нього [7, 43–45]. Такі критичні погляди мали значне поширення в історико-політологічній літературі на межі двох століть.

Становище з формуванням нової генерації політичної еліти докорінно змінилося на початку нового століття. В умовах динамічного політичного життя в Україні виникла потужна демократична опозиція. Сучасні дослідники писали про появу серед неї лідерів першої величини, які, незважаючи на свій порівняно невеликий досвід, вже встигли проявити себе на відповідальних посадах, відрізнялися високим професіоналізмом і наполегливістю, стояли на чітких національно-патріотичних позиціях і мали найвищий рейтинг за результатами соціологічних опитувань. У зв'язку з цим, насамперед, говорилося про нового популярного українського політика, визнаного лідера опозиції В. Ющенко. Крім високого професіоналізму і ділових якостей, він сповна був наділений ще одною дуже важливою рисою — харизмою. Як писав один з російських політологів, йому був притаманний її рідкісний різновид — “місячна (рос. *лунная*) харизма”, за якою люди вірять лідеру, навіть незважаючи на деякі його вади чи помилки. Поруч з ним в одному таборі опинився інший сильний харизматик і обдарована людина Ю. Тимошенко, яка мала неабияку популярність, активно працювала в уряді, парламенті і в лавах політичної опозиції для здобуття

загальної перемоги. До того ж нові лідери мали багато авторитетних і пасіонарних однодумців, які спиралися, насамперед, на політичні партії національно-патріотичного, ліберального і навіть лівоцентристського спрямування.

Особливість моменту полягала в тому, що діюча на той час влада не спромоглася виробити курс на співпрацю із своїми опонентами, а обрала безперспективний шлях політичного протистояння, переслідування опозиціонерів з використанням силових структур, адмінресурсу та заангажованих мас-медіа, фальшуванням результатів виборів. Все це зрештою призвело до загальнонаціонального вибуху — Помаранчевої революції, яка відбулася за участю нової еліти і новонародженого українського громадянського суспільства, стала яскравим пасіонарним явищем, що зачарувало весь демократичний світ і підняло наше суспільство на принципово новий, вищий рівень самоорганізації і самосвідомості, звільнило від старого режиму, затвердило принципи демократії, свободи і гідності людини.

Втім процес подальшого формування нової української еліти був непростим. Пройшовши через революційний Майдан, нові керманічі були збуджені його пасіонарністю і заряджені енергією на активну діяльність, проте на першому етапі їм не вистачило досвіду колективної відтворюючої роботи, мудрості державного керівництва, уміння практично реалізовувати прийняті на себе високі зобов'язання. Проявилися, мабуть, і риси національного менталітету, що призвели до посилення політичного суперництва за лідерство у відповідності з відомим українським прислів'ям: “два козака — три гетьмани”. Внутрішня незгода дедалі все відчутніше позначалася на авторитеті і результатах діяльності нової влади, зменшилися темпи росту економіки, спостерігалися і інші негативні явища.

Все це зрештою призвело до несподіваної для багатьох події: у вересні 2005 р. у відставку було відправлено основних фігурантів виконавчої влади — прем'єр-міністра, секретаря РНБОУ і державного секретаря. Втратили свої посади також деякі інші високопосадовці. Одночасно було дещо скореговано політичний курс влади, він став більш поміркованим, заговорили про необхідність стабілізації, співпраці з бізнесом, змінилося ставлення до вчорашніх політичних суперників. Деякі симпатичні помаранчевої команди такими діями були дуже розгублені і розчаровані.

Втім з історичної точки зору проведена кадрова перестановка не здається вже такою несподіваною і трагічною. Адже не варто забувати, що зараз нова генерація української еліти переживає тільки початковий етап свого становлення. До її складу потрапили різні, іноді дуже амбітні політики, які ще, мабуть, не “спрацювались” у спільній команді, не до кінця визначилися із своєю політичною поведінкою. Хотілося б це сприймати як елементарну “дитячу хворобу” росту і сподіватися на швидке одужання.

З наведеного дискурсу можна зробити такий основний висновок. В останні роки ми спостерігаємо появу нової генерації української національної еліти, яка в результаті підтримки населення під час Помаранчевої революції прийшла до влади. Втім її діяльність виявилася неоднозначною і викликала чимало розчарувань у суспільстві. Деякі дослідники наголошують, що нинішнє становище має перехідний характер. Зараз формується молода еліта, яка ще не наповнила своєю енергією кабінети влади. В цьому плані, як цілком слушно наголошує З. Бжезинський, Україна має пережити ще одну революцію — мирну і поступову “революцію зміни поколінь”[8]. До влади має прийти патріотично віддана своєму народові молода еліта, по-справжньому цивілізована, високопрофесійна і по-європейськи інтегративна.

Література

1. Жабська Д. Етапи розвитку та становлення поняття “еліта” // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. — 2005. — № 1. — С. 26–31.
2. Бичко А., Бичко І. Феномен української інтелігенції: Спроба екзистенціального дослідження. — Дрогобич, 1997. — С. 38–40.
3. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія. — Львів, 1996. — С. 328–477.
4. Бебик В. М. Базові засади політології: теорія, методологія, практика [Монографія]. — К.: МАУП, 2000. — 384 с.; Журавський В., Кучеренко О., Михальченко М. Політична еліта України: теорія і практична трансформація / Українська академія політичних наук; Інститут соціології НАН України. — К.: Логос, 1999. — 262 с.; Кухта Б. Феномен політичного лідера. — Львів, 2000; Пахарев А. Д. Политическое лидерство и лидеры. — К.: Знание Украины, 2001. — 270 с.; Томенко М. Політична еліта України-2000. — К., 2000 та ін.
5. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі XXI ст.: Політичний аспект. — К., 1995.

6. Медведчук В. Новий вимір демократії. — К.: Основні цінності, 2001. — 144 с.
7. Гладкий О. До проблеми політичної еліти України // Нова політика. — 1999. — № 3. — С. 43–45.
8. Зеркало недели. — 2005. — 3 дек.

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет

**НАУКОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В СИСТЕМІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ
В 20-Х — НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ ХХ СТ.
НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ:
на прикладі Катеринославського
(Дніпропетровського) університету**

Тема взаємовідносин інтелігенції та влади є невичерпною, незважаючи на те, що існує багато публікацій та досліджень з цієї проблематики. Ця тема може розглядатися у різних контекстах й у різних часових, просторових та політико-державних межах. Не обминули дослідники цю проблему, вивчаючи взаємовідносини інтелігенції і влади за часів радянської України у різні періоди її існування. Якщо звернутися до періоду, окресленого в назві статті, то можна назвати, в першу чергу, праці таких відомих дослідників, як В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький, Ю. І. Шаповал, В. І. Онопрієнко та інші [1-6]. Написані здебільшого в перші роки незалежності України, ці праці висвітлили невідомі раніше матеріали про ці взаємовідносини та з нових позицій розставили акценти на відомі вже історикам події.

Але й нині не можна ставити питання про вичерпаність проблеми взаємовідносин наукової еліти та радянської влади навіть у контексті репресій. Ще складнішою виглядає проблема дослідження причин тих успіхів у науковій та інженерній діяльності, які були досягнуті у певний період радянської влади, зокрема у 1920 — 1930-ті роки. Інтелігенція в системі радянської влади навіть в жорстких умовах тоталітаризму спромоглася досягти значних успіхів в різних галузях культурного будівництва, зокрема й в науці [7]. Ставлення до інтелігенції, як вже неодноразово зазначалося у відповідних дослідженнях, розвивалося за по-